

О. В. ЖАДАН

СОЦІАЛЬНО-ТРУДОВІ ВІДНОСИНИ В ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОМУ СУСПІЛЬСТВІ: СУТНІСТЬ, ОСОБЛИВОСТІ, ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Узагальнено теоретичні положення сучасних концепцій постіндустріалізму. Визначено сутність, особливості та перспективи розвитку соціально-трудових відносин у постіндустріальному суспільстві.

Ключові слова: *постіндустріальне суспільство, соціально-трудові відносини, ринок праці, зайнятість, безробіття*

The theoretical provisions of modern concepts of the postindustrial society are generalized. The essence, characteristics and development prospects of industrial relations in a postindustrial society are determined.

Key words: *postindustrial society, social and labor relations, labor market, employment, unemployment*

Процеси трансформації соціально-трудових відносин на етапі становлення постіндустріального суспільства є однією з найактуальніших проблем сучасної економічної науки. Формування постіндустріального суспільства, базу якого становить принципово новий тип інформаційно-інноваційної економіки, вимагає адекватних новому способу виробництва і споживання змін у процесах регулювання соціально-трудових відносин. У цьому контексті, очевидно, що подальший цивілізований розвиток суспільства шляхом соціально-економічного і техніко-технологічного прогресу неможливий без вирішення цієї головної науково-практичної проблеми.

Дослідженню сучасних форм соціально-трудових відносин в умовах становлення і розвитку постіндустріального суспільства присвячено праці провідних економістів, соціологів і футурологів Р. Арона, Д. Белла, Г. Канна, Р. Дарендорфа, У. Ростоу К. Томінагі, В. Іноземцева, О. Тоффлера, Дж. Гелбрейта, Л. Туроу, А. Турена та ін. Така ґрунтова теоретична основа дає змогу і зумовлює необхідність сконцентруватись на вивченні соціально-трудових відносин у контексті результатів цих досліджень.

Метою даної статті є огляд існуючих у світовій практиці теорій постіндустріалізму, а також визначення сутності, особливостей та перспектив розвитку соціально-трудових відносин у постіндустріальному суспільстві.

Теорія постіндустріального суспільства була розроблена в 1960 – 1970 рр. соціологами і футурологами Д. Беллом, Е. Тоффлером, Ж. Фурастьє, Р. Хейлбронера, П. Дракером та ін. Представник “нової хвилі”

постіндустріалізму М. Кастельєс вніс низку істотних доповнень в цю теорію. Останні 20 років у світі спостерігається явний сплеск інтересу до постіндустріальних теорій з боку представників різних шкіл сучасного марксизму.

Згідно з теоріями постіндустріалізму, суспільство проходить три етапи (хвилі) розвитку: аграрну (доіндустріальну), індустріальну і постіндустріальну (інформаційну), пов'язані, за Тоффлером, відповідно з речовиною, енергією та інформацією як головними ресурсами і продуктами виробництва [6]. За Беллом, доіндустріальне суспільство було переважно добувним, індустріальне – виробничим, постіндустріальне суспільство є оброблювальним [2].

Постіндустріальне суспільство характеризується в цих теоріях трьома основними рисами:

1. Джерелом продуктивності та зростання нового етапу суспільного розвитку стають знання, інформація, що обробляється і поширюється в усіх галузях економічної діяльності за допомогою інформаційних технологій. У сучасному суспільстві більше 80 % витрат у часовому і вартісному відношенні припадає на роботу з інформацією [12].

2. Центр ваги економічної діяльності зміщується від виробництва товарів до виробництва послуг. У середині 1990-х рр. частка галузей сфери послуг у структурі виробленого ВВП становила у США 73,7 %, у Франції – 66,8 %, в Італії – 64,3 %, в Англії – 62,6 % [7, с. 12–22].

3. У новій економіці провідну роль відіграють професії, пов'язані з високою насиченістю знаннями та інформацією. Згідно з Альбертс і Цервінські, внесок “сектора знань” в економіку США наближається до 60 % [10, с. 142]. Ядро нової соціальної структури складають професіонали і техніки (“білі комірці”, середній клас).

Важливим етапом у формуванні теорії суспільного розвитку була наукова праця американського соціолога Е. Тоффлера “Третя хвиля” (1980 р.). Автор запропонував схему суспільного розвитку, яка складалася з трьох “хвиль”: сільськогосподарська цивілізація – існувала до Нового часу; індустріальна цивілізація; епоха інформації і знань (з кінця ХХ ст.) [6]. Основним принципом розвитку аграрної й індустріальної цивілізацій, на думку Тоффлера, є необмежене економічне зростання як головна мета розвитку суспільства. В основу третьої хвилі покладено принцип обмеженого, збалансованого зростання. Перехід до цієї стадії розвитку суспільства обумовлений гуманізацією всіх сфер життя людини на основі впровадження новітньої комп'ютерної техніки, що дозволяє максимально індивідуалізувати суспільні процеси.

Визначенню ролі праці і соціально-трудових відносин приділена значна увага у моделі суспільного устрою, запропонованій В. Іноземцевим. У своїй фундаментальній роботі “За межами економічного суспільства” він поділяє історію розвитку цивілізації на три епохи [3].

У доекономічну епоху основним типом діяльності була дотрудова активність, що дозволяла людині протистояти природі в боротьбі за виживання.

Економічна епоха заснована на праці як доцільній діяльності зі створення благополучного, з погляду матеріальних цінностей, і безпечного середовища життєдіяльності.

Ознаки постекономічної епохи стали з'являтися в останні два десятиліття ХХ ст. На думку Іноземцева, їх проявом були якісні зміни характеру діяльності людей. Цю діяльність автор називає творчістю, що за своїми сутнісними характеристиками принципово відрізняється від трудової діяльності в її традиційному розумінні.

Крім наведених вище трактувань сучасних форм соціально-трудових відносин і економічних типів суспільства, економісти, соціологи і футурологи використовують такі визначення, як “постцивілізація” (К. Боулдінг), “технотронне суспільство” (З. Бжезинський), “телематичне суспільство” (Дж. Маргін), “суперіндустріальне суспільство” (Е. Тоффлер), “інформаційне суспільство” (Р. Айріс, Д. Белл, Є. Масуда й ін.), “програмоване суспільство” (А. Турен), “посткапіталістичне суспільство” (Р. Дарендорф).

Процеси трансформації праці і соціально-трудових відносин необхідно розглядати в контексті загальноцивілізаційної глобальної трансформації всієї системи суспільних відносин.

Використання терміну “трансформація” для характеристики сучасного суспільства і ролі в ньому соціально-трудових відносин має певні особливості.

1. Трансформація як процес являє собою радикальну зміну існуючих стереотипів, інтересів, цінностей, принципів, а не їх оптимізацію та удосконалювання.

2. Трансформація стосується всіх аспектів суспільного розвитку (і всієї системи соціально-трудових відносин у тому числі), відбувається на всіх рівнях одночасно і паралельно.

Аналізуючи економічні аспекти трансформації праці і соціально-трудових відносин в сучасному суспільстві, необхідно враховувати положення про багатоваріантність розвитку на етапі становлення постіндустріального суспільства, висловлене Д. Беллом. На його думку, постіндустріальне суспільство не виростає з протиріч індустріалізму, а виникає з появою нових якісних структур – наукових співтовариств. Важливою економічною ознакою нового етапу суспільного розвитку Д. Белл вважає й експансію виробництва послуг і інформації [2].

Методологічною основою цього аналізу виступає трисекторна модель, запропонована К. Кларком у 40-і рр. ХХ ст., що розділила народне господарство на три сектори (видобувні галузі і сільське господарство; галузі обробної промисловості; галузі послуг). Д. Белл доповнив цю модель ще двома секторами: четвертий сектор представлений такими галузями, як торгівля, фінансові послуги, страхування, операції з нерухомістю; п'ятий

сектор – охорона здоров'я, відпочинок, освіта, наука, державне управління, індустрія відпочинку. У третьому секторі Белл залишив галузі житлово-комунального господарства та транспорту.

Подібні структурні зміни в економіці і зайнятості привели до таких наслідків, як збільшення частки кваліфікованих працівників, зміни в характері праці, і збільшили значення сучасних організацій (корпорацій).

Новий характер праці пов'язаний з її індивідуалізацією. Зміст цього явища досить ґрунтовно розкривають праці основоположників теорії підприємництва й інновацій Й. Шумпетера і Ф. Хайека. Дослідники відзначають, що на сучасному етапі суспільного розвитку знову відроджується “ремісництво”, але вже в новій якості [9, с. 85]. Розвиваються інститути майстерності, учнівства, наставництва; поступово ідуть у минуле вузька спеціалізація і вузький професіоналізм; відроджується універсалізація, заснована на підвищенні кваліфікації, безперервному навчанні і суміщенні функцій і операцій.

Новий характер праці визначає і новий характер відносин, що виявляються у взаємодії і спілкуванні, у діалозі особистостей. Той факт, що люди в суспільному виробництві сьогодні спілкуються з людьми, а не взаємодіють з машинами і механізмами, є фундаментальною характеристикою праці в постіндустріальному суспільстві.

Зміни в економічній структурі господарства і зайнятості відповідним чином вплинули і на формування нових підходів до соціальної стратифікації. Якщо раніше основу соціальної структури складала приватна власність, то в постіндустріальному суспільстві суспільний статус людини залежить від її природних здібностей і освітнього рівня.

Технологічною базою постіндустріального суспільства є наука і теоретичне знання. Інформація (за Д. Беллом) виступає основним виробничим ресурсом сучасного етапу розвитку, а знання залишаються внутрішнім джерелом його прогресу [2, с. 67].

Зміни техніко-технологічної складової суспільного виробництва обумовили появу та стрімке зростання відособленої соціальної групи працівників інтелектуальної праці. Уперше термін “працівники інтелектуальної праці” ввів у науковий оборот у 1962 р. Ф. Махлуп. Характерно, що новий клас інтелектуальних працівників почав займати не тільки особливе місце у структурі суспільного виробництва, але і швидко збільшувати питому вагу в загальній структурі зайнятості. Перші оцінки його чисельності, наведені Ф. Махлупом станом на 1958 р., визначили його частку в загальній структурі зайнятості США в 31 %. Згідно з більш пізніми даними, вона зросла до 42,1 % на початку 60-х рр. і 53,3 % – у 1980 р. [4, с. 79].

Поява працівників інтелектуальної праці на ринку праці радикальним чином вплинула і на формування соціально-трудова відносин. Оскільки ці працівники фактично володіють своїми знаннями як необхідним ресурсом виробництва і є носіями унікальних якостей і здібностей, вони менше

конкурують один з одним, ніж представники традиційних професій (робітничого класу). Постіндустріальна діяльність, пов'язана з обробкою даних, інформацією і управлінням, вимагає насамперед взаємодії людей один з одним.

Революція інтелектуалів стала розвиватися на основі нової якості сучасної освіти і нового ставлення до неї з боку держави, компаній і самих людей. Навчання сьогодні розглядається як процес, що продовжується протягом усього життя. Доступність освіти стала умовою входження в постіндустріальне суспільство й основним предметом соціально-трудоких відносин.

Таким чином, фундаментом сучасного етапу суспільного розвитку є знання, а не праця або інші фактори виробництва. Найбільш динамічною складовою продуктивних сил є інтелектуали, що створюють і володіють інформацією і знаннями. Такі зміни дозволили більшості дослідників стверджувати, що сучасна діяльність на якісному рівні відрізняється від традиційних підходів до її визначення.

В. Іноземцев чітко розмежовує поняття “інстинктивна діяльність”, “праця” та “творча діяльність” [3, с. 27].

Творчість як процес самореалізації виступає у формі відтворення особистості. Якщо характеризувати продукт праці творчості, то він поєднує в собі риси інстинктивної діяльності і праці. За речовинною формою продукт творчості тотожний продукту праці, тобто може бути відчуженим, але є невідтворюваним, тому що неможливо відтворити форми, мотиви і внутрішню структуру його творчої активності. Можна також додати, що продукти творчості унікальні. Людина в рамках такої форми діяльності стає частиною природи і її втіленням, в якій творча особистість знаходить вищу форму свого прояву.

Визначаючи новий тип діяльності як творчість, В. Іноземцев підкреслює його умотивованість, необумовлену матеріальними інтересами. Радикальні зміни в організації суспільного виробництва і громадського життя ставали наслідком не тільки якісних змін у продуктивних силах, але і значних трансформацій у людській психології, змін інтересів і цінностей.

Річард Флоріда, один із провідних дослідників у галузі творчості та творчого суспільства, доводить, що якби в суспільстві кожен зміг розвивати свою творчість, то таким чином вдасться вибудувати систему – творче суспільство, яке буде постійно розвивати таланти та генерувати креативні ідеї. Така система діє як магніт: творче суспільство приваблює розумних людей ззовні. Саме генеруванням і залученням талановитих працівників і пояснюється великий економічний та технологічний успіх таких країн, як Японія, Швеція, Фінляндія – вони і є прикладами творчого суспільства [8].

Р. Флоріда визначає три фактори розвитку творчого суспільства:

– технології (частка ВВП, яка йде на інноваційні технології + кількість патентів на 1 млн населення);

– талант (частка представників творчого класу (артисти, митці, менеджери, дослідники та ін.) + частка населення з вищою освітою + частка населення, яка працює в науковій сфері);

– толерантність (рівень опору сприйняттю нових цінностей у державі + рівень самовираження).

За цими трьома параметрами Р. Флоріда провів дослідження рівня креативності ряду країн, серед яких є і Україна. Наша держава посідає 27 місце, а лідерами є Швеція, Японія та Фінляндія. Дана градація проводилася на основі розрахунку окремих коефіцієнтів для кожного з трьох факторів. Потім усі ці три коефіцієнти зводилися в загальний індекс креативності країни [8].

За результатами цього дослідження можна стверджувати, що творче суспільство – це саме той шлях, який зможе вивести Україну на верхівку економічного розвитку в майбутньому.

Сучасний етап трансформації обумовлений тим, що мета збільшення матеріального багатства перестає бути головною для людини. Саме нематеріальні (постматеріальні) цінності й інтереси забезпечують прогрес сучасного суспільства.

Трансформація системи цінностей набула сьогодні планетарних масштабів у зв'язку з глобалізацією і поширенням інформаційних технологій. Ці процеси знаходять прояв у протесті особистості проти нормативно-ціннісної системи, що регулювала життя людей у розвинутих країнах, зокрема, проти праці, що позбавляє працівника будь-якої ініціативи і творчості, мотивується винятково інструментальними засобами і цілями споживання, за можливість вибору власної моделі поведінки та відмову від ривняння на певні зразки або стандарти.

Головним соціально-психологічним і культурним наслідком постіндустріалізації є зростаюча індивідуалізація сучасного суспільства. Сутність індивідуалізації полягає в послабленні зв'язків особистості із соціальним середовищем або соціальною групою, у професійній мобільності людей, нових індивідуалізованих видах трудової діяльності. З. Бауман відзначає, що важливим елементом сучасного етапу змін стає нова ментальність [1, с. 57].

Підвищення рівня і якості життя в провідних країнах світу, достатньо високий рівень соціальних стандартів вплинули на зменшення стимулів до праці як до засобу зростання споживання. Актуалізуються потреби в більш змістовній діяльності, що відкриває можливості для самореалізації особистості. Відповідно до концепції американського соціолога Р. Інглехарта, постматеріальні цінності стають значимим продуктом лише тоді, коли людина відчуває добробут або економічну безпеку. Причому це відчуття повинна мати основна або велика частина суспільства [11, с. 35].

За даними дослідження 43 країн світу, проведеного Р. Інглехартом, у Туреччині і Мексиці їх частка така ж висока, як у США й Австрії (21-22 %). Приблизно такий же відсоток спостерігається в Південній Кореї,

Аргентині, Бразилії, Чилі, Південній Африці. У постсоціалістичних країнах цей відсоток нижче: у Білорусії – 14 %, Болгарії – 13, Китаї – 7, Естонії – 13,5, Угорщині – 13, Литві – 16, Польщі – 13, Румунії – 12, Росії – 11 % [11, с. 83].

Як відзначає В. Семиноженко, якщо раніше, країни вели боротьбу за території і природні ресурси, то сьогодні акценти змінюються в бік конкуренції за кращий трудовий капітал, носіїв унікальних професійних знань і навичок [5].

Серед глобальних тенденцій на ринку праці В. Семиноженко основними вважає:

– підвищення ролі фаху і знань в якості головних чинників виробництва;

– еволюцію самої природи сучасних капіталістичних відносин, підвищення значення нематеріальних чинників виробництва, зростання вартості “розумової праці”, брендів, підвищення значення технологічних ресурсів конкурентоспроможності [5].

Постіндустріалізація вплинула і на різке розширення соціального простору людини, і на мотиваційно-ціннісну сферу її діяльності. Це у свою чергу стимулює нові види економічної діяльності (наприклад, робота вдома офшорних програмістів) і появу нових моделей трудового життя.

Слід зазначити, що при всій позитивності сучасного етапу суспільного розвитку постіндустріальне суспільство не тільки не знімає багатьох соціальних, психологічних проблем, а й ставить нові питання. Зокрема, все більш актуальними стають проблеми впливу сучасного етапу трансформації на соціальні відносини і соціальну структуру, майнову і соціальну нерівність, зміну сутності і цінності службової ієрархії, ціннісні відмінності у соціально-трудої сфері тих, хто домогся високого рівня добробуту і неможливіх та середніх шарів населення, які прагнуть у першу чергу до нових матеріальних благ.

Результати дослідження трансформаційних процесів у соціально-трудої сфері в умовах розвитку постіндустріального суспільства дозволили зробити такі висновки.

1. Трансформація системи суспільних відносин (у тому числі і соціально-трудоїх), зумовлена переходом до якісно нового етапу розвитку. Якісно змінюється система інтересів і ціннісних орієнтирів як суспільного розвитку в цілому, так і у сфері праці зокрема.

2. Структурні зміни в економіці і зайнятості спричинили збільшення частки кваліфікованих працівників і появу чисельного класу працівників інтелектуальної праці, які меншою мірою конкурують на ринку праці один з одним, ніж представники традиційних “індустріальних” професій, формують нове ставлення до освіти як умови входження в постіндустріальне суспільство й основного предмету соціально-трудоїх відносин.

3. У постіндустріальному суспільстві змінюється характер праці. Під впливом процесів глобалізації вона стає все більш індивідуалізованою і творчою, що характеризується поступовим зникненням вузької спеціалізації

та вузького професіоналізму, відродженням універсалізації, заснованої на підвищенні кваліфікації, безперервному навчанні і суміщенні функцій і операцій, послабленням зв'язків особистості з соціальним середовищем, підвищенням мобільності робочої сили.

4. У країнах з достатньо високим рівнем життя актуалізуються потреби в більш змістовній діяльності, що відкриває можливості для самореалізації особистості, на відміну від сприйняття праці як засобу заробляння коштів для споживання.

5. Постіндустріалізація впливає на культурну складову соціально-трудових відносин, змінюючи статус особистості, сприяючи переосмисленню західної індивідуалізації в напрямку розширення застосування колективних форм діяльності, спонукаючи появу нових форм лідерства і влади, концепцій менеджменту.

Література:

1. *Бауман З.* Индивидуализированное общество / З. Бауман ; пер. с англ. ; под ред. В. Л. Иноземцева. – М. : Логос, 2002. – 390 с.

2. *Белл Д.* Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Д. Белл ; пер. с англ. – М. : Academia, 1999. – 956 с.

3. *Иноземцев В. Л.* За пределами экономического общества : [научн. изд.] / В. Л. Иноземцев. – М. : Academia; Наука, 1998. – 640 с.

4. *Махлуп Ф.* Производство и распространение знаний в США / Ф. Махлуп ; пер. с англ. И. Дюмулен, У. Козлов, М. Штернгарц. – М. : Прогресс, 1966. – 464 с.

5. *Семиноженко В.* Трудовий потенціал інноваційної економіки в Україні [Електронний ресурс] / В. Семиноженко. – Режим доступу : <http://www.semynozhenko.net>.

6. *Тоффлер Э.* Третья волна / Э. Тоффлер. – М. : АСТ, 2004. – 784 с.

7. *Чухно А.* Науково-технічний розвиток як об'єкт дослідження еволюційної економічної теорії / А. Чухно // Економіка України. – 2008. – № 1. – С. 12–22.

8. *Шеремет П.* Україна – творче суспільство. Так чи ні? [Електронний ресурс] / П. Шеремет. – Режим доступу : <http://www.innovetions.com.ua>.

9. *Шумпетер Й.* Теория экономического развития / Й. Шумпетер. – М. : Прогресс, 1982. – 289 с.

10. Complexity, Global Politics and National Security / D. Alberts, T. Czerwinski. – Washington, D.C., 1997. – 387 p.

11. Ingelhart Ronald. Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in Forty-Three Societies / Ronald Ingelhart. – Princeton : Princeton University Press, 1997. – 465 p.

12. The Global Competitiveness Report 2011–2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www3.weforum.org>.